

TURKISTONDAGI MUSTAMLAKA BOSHQATUV TIZIMI MOHIYATI

Tuxtabekova Nigora Azimbekovna

O‘zbekiston Milliy universiteti

E-mail: nigora_azimbekivna@gmail.com

Annotatsiya: Maqolada Rossiya imperiyasining Turkiston o‘lkasida tashkil qilgan mustamlaka boshqaruv tizmining mohiyati keng ko‘lamdagi adabiyotlar va manbalar tahlili asosida javob berilgan.

Kalit so‘zlar: Boshqaruv tizimi, mustamlaka hukmron doiralari, Turkiston general-gubernatorligi, mahalliy xalqlar, huquqsiz.

THE SIGNIFICANCE OF THE COLONIAL GOVERNMENT SYSTEM IN TURKEY

Abstract: The article summarizes the essence of the system of colonial rule established by the Russian Empire in the Turkestan region on the basis of an analysis of a wide range of literature and sources.

Keywords: The system of government, colonial rule, the Governor-General of Turkestan, indigenous peoples, without rights.

Rossiya imperiyasining XIX asrning ikkinchi yarmidagi muvofaqiyatli istilochilik harakatlari O‘rta Osiyo xonliklarini tashvishga solib qo‘ydi. Bu vaziyatdan unumli foydalangan rus harbiy doiralari va hukumati yuz berayotgan jarayonlarning o‘zgarmas va uzil-kesil jarayon ekanligini tasdiqlash maqsadida bosib olingan hududlarda mustamlaka harbiy-ma‘muriy boshqaruv tizimini joriy etishga kirishdi. Bu davrda ijtimoiy-iqtisodiy hayoti va turmush tarzi o‘ziga xos bo‘lgan O‘rta Osiyoda boshqaruv tizimini metropoliya manfaatlariga moslab tashkil etish murakkab jarayon edi.

Mustamlaka hukmron doiralari dastlab bosib olingan yerlarda boshqaruvni tashkil etish bo'yicha oldindan chiqilgan rejaga ega emas edi[1]. Qo'lga kiritilgan muvofaqiyatlar sababli bosqinchilar dastlabki davrlarda egallangan hududlarni qanday boshqarish borasida ko'plab munozaralar olib bordilar. Dastlabki yillarda ushbu masala bilan Orenburg general-gubernatorligi shug'ullanadi. 1865 yil 2 martda Orenburg general-gubernatorligi tarkibida Turkiston viloyati tashkil etildi va uni boshqarish bo'yicha "Dasht komissiyasi" tomonidan ishlab chiqilgan loyiha asos qilib olindi. Mazkur loyihani ishlab chiqishda harbiy vazir D.A.Milyutinning "Dasht komissiyasi" a'zolari bilan uchrashuvlarda ilgari surgan fikrlari muhim ahamiyatga ega bo'ldi. U tomondan taklif etilgan loyiha mohiyati hududda harbiy-ma'muriy boshqaruv tizimini joriy etish edi[2]. 1866 yili aynan harbiy vazir tashabbusi bilan Turkistondagi vaziyatni o'rgansh maqsadida maxsus komissiya yuborildi. Ushbu komissiya vaziyat bilan tanishib chiqib, viloyatning Orenburg general-gubernatorligi tarkibidan ajralib chiqishi maqsadga muvofiq to'g'risida xulosa berdi[3].

O'ziga xos tortishuv va mulohazalardan so'ng 1867 yil 11 iyunda "Turkiston general-gubernatorligi viloyatlarini boshqarish to'g'risida muvaqqat nizom" e'lon qilindi. Turkistonning birinchi general-gubernatori etib K.P. fon Kaufman tayinladi. Rossiya imperator tomonidan unga o'ta muhim qarorlar qabul qilish bo'yicha keng vakolatlar berildi[4]. Podsho farmoyishiga ko'ra Turkiston general-gubernatori barcha siyosiy masalalar, chegara va savdo ishlari bilan shug'ullanish, qo'shni davlatlar bilan muzokaralar olib borish hamda sulh shartnomalarini tuzish huquqiga ega bo'ldi[5]. Turkiston general-gubernatori o'z xohish-istagidan kelib chiqib xonliklarga va bo'ysunmagan xalqlarga nisbatan har qanday vositalarni qo'llashi mumkin edi. Shuningdek, unga sarf-xarajatlar hisobini yurgizish va mablag'larni erkin tasarruf etish, qo'shni davlatlar bilan diplomatik aloqalar o'rnatish, soliqqa tortish, budjet daromadlarini nazorat qilish, muzokaralarni tasdiqlash va mahalliy xalq vakillaridan o'limga hukm qilinganlarni avf etish vakolatlari berildi. Turkiston o'lkasi xalqlari Rossiya imperatorini "Oq podsho", K.P. fon Kaufmanni esa "Yarim podsho" deb atashgan.

Ushbu boshqaruv tizimi, mustamlakachi mutasaddilar rasman xonlar va yuqori tabaqa vakillarini o‘zlaridan uzoqlashtirmaganlari holda, rus ma’muriyati timsolida mahalliy aholini avvalgi hukmdorlarning o‘zboshimchaliklari va jabr-zulmidan himoya qiluvchilar sifatida namoyon etuvchi sifatida ko‘rsatishi kerak edi. General-gubernator K.P. fon Kaufmannning 1881 yili shaxsan imperatoga yo‘llangan navbatdagi hisoboti bunga tula misol bo‘ladi. “Bu mamlakat hukmdorlari, – deyiladi unda, – bizga nisbatan dushmanlik holatida bo‘lib, qulay vaziyatni kutib turishibdi. Bunday murakkab sharoitda mustamlaka hukmron doiralari mahalliy xalqning kayfiyatini, ayniqsa, hukmdorlarning manfaatlarini inobatga olgan holda ish tutishlari kerak”[6].

Umuman Turkiston general-gubernatorli faoliyatini tahlil qilish asosida ular xalq nazdida o‘zlarini tinchlik tarafdori hamda asosiy maqsadlari asrlar davomida o‘zgarishsiz davom etib kelgan siyosiy-ijtimoiy boshqaruv tizimini yangi fuqorolik boshqaruvi metodlari bilan almashtirishdan iborat ekanligiga mahalliy xalqlarni ishontirish va ko‘niktirishdan iborat bo‘ldi.

Ular tomonidan ko‘zlangan asosiy maqsad Turkistonda mustamlaka ma’muriy boshqaruv tartiblarini o‘rnatib amalga oirilayotgan iqtisodiy islohotlar jarayonini imkon qadar chuqur o‘ylangan holda, bosqichma-bosqich va asta-sekinlik bilan amalga oshirilishi belgilandi[7]. Iperiya hukmron doiralarning rasmiy ma’lumotlarida bu masaladagi keskin o‘zgarishlar foydadan ko‘ra zararli oqibatlarga olib kelishi, mahalliy aholining qarshiligini keltirib chiqarishi mumkinligi alohida qayd etiladi. Rossiya imperiyasi hukmron doiralarning Turkiston o‘lkasida boshqaruvni tashkil etish masalasiga bunday yondashuvi, hukumatga tashqi siyosat borasida barqarorlik va tartib o‘rnatish imkonini bersa, boshqa tomondan metropoliyaning o‘lka aholisidan undiriladigan soliqlardan mo‘may daromad olishini ta’minladi. Shuningshdek, mahalliy aholini Rossiya imperiyasi tomonidan o‘rnatgan mustamlaka tartiblarni tan olishiga majbur qilardi.

Rossiya imperiyasi o‘lkada olib borgan barcha sohasidagi siyosati mohiyati eng avvalo Turkiston o‘lkasini Rossiyaning bilan uyg‘ulashtirish, ya’ni bir butunga

aylantirishdan iborat bordi. Bu siyosatni amalga oshirishda mahalliy millat vakillari manfaatlari e'tiboga olinmadi.

XX asr boshlariga kelib Turkiston o'lkasi barcha jabhada to'liq Rossiya imperiyasining mustamlakasiga aylangan edi. Mahalliy aholii mustamlaka ma'muriyati tomonidan shafqatsizlarcha ezilib, o'lka xalqlarining barcha insoniy huquq va erkinliklari poymol etildi.

Bu davrga kelib Turkiston general-gubernatorligi tarkibi beshta viloyatdan, ya'ni Sirdaryo, Yettisuv, Samarqand, Farg'ona va Kaspiyorti viloyatlaridan iborat edi. Buyuk Britaniya mustamlakalari 13 million kvadrat kilometr, Fransiya mustamlakalari 11 million kvadrat kilometrni tashkil qilgan bo'lsa, Rossiyaning birgina Sibirdagi mustamlakasi 13 million kvadrat kilometrni tashkil qilardi. Rossiyaning Turkistondagi mulklari Germaniya, Fransiya va Buyuk Britaniya hududlarining umumiy maydoniga teng edi[8].

O'rganilayotgan davrda Turkiston general-gubernatorligi tarkibiga kiruvchi jami 1.738.918 kvadrat kilometr hududda 5.280.983 kishi istiqomat qilgan. Aholining asosiy qatlamini o'zbeklar (39,2 %), qozoqlar (19,5 %), qirg'izlar (13,5 %), ruslar (9,1 %), tojiklar (7,4 %), turkmanlar (4,9 %), qoraqalpoqlar (1,3 %) va 2,8 % ini boshqa millat vakillari tashkil qilgan. Turkiston iqtisodiy jihatdan agrar o'lka bo'lib, aholining 86,17 % qishloqlarda, 13,87 % shaharlarda yashagan[9].

O'lkada harbiy-ma'muriy boshqaruv tizimi tashkil etilishi bilan mahalliy xalqlar mustamlaka tizimiga asoslangan siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar jarayoniga tortildi. Zo'rlik bilan joriy etilgan mazkur boshqaruv tizimi asrlar davomida shakllanib kelgan munosabatlarga barham berdi va uni milliy qadriyatlar zamirida rivojlanish imkoniyatidan mahrum etdi. Mustamlakachilar, eng avvalo, mahalliy xalqning milliy davlatchilik tuyg'ularini so'ndirishni o'z oldilariga asosiy vazifa qilib qo'ydilar. Zero, ular ushbu siyosatni amalga oshirmay turib o'lkada uzoq yillar davomida hukmronlik qilib bo'lmasligini juda yaxshi anglab yetgan edilar. Shu boisdan ham Rossiya imperiyasi hukmron doiralari Buyuk Britaniya, Fransiya kabi davlatlarning mustamlakachilik tartiblari tajribalarini o'rganganlari holda ulardan tubdan farqlanuvchi, mutlaq harbiylar manfaatlariga javob beradigan mustamlaka

boshqaruv tizimini joriy etdilar. Rus mustamlakachiligi amaliyoti ko‘p jihatdan Buyuk Britaniyaning Hindistondagi, Italiyaning Efiopiyadagi va Belgiyaning bir qator tobe o‘lkalardagi mustamlakachilik siyosatidan farq qilardi. Shuningdek, Rossiya imperiyasining O‘rta Osiyodagi mustamlaka tartiblari boshqa zabt etilgan o‘lkalarda o‘rnatilgan tartiblardan tafovutli edi. Ushbu xususiyat sof shovinistik ruh va kayfiyatga yo‘g‘rilgan bo‘lib, mahalliy xalqlarga bepisandlarcha munosabat va zo‘ravonlikka asoslangan edi.

Umuman aytganda Turkiston o‘lkasi Rossiya imperiyasining mustamlaka namunasiga aylandi. Rossiya imperiyasisi hukmron doiralari rus bo‘lmagan xalqlarni ezish va ekspulatsiya qilishda yetakchilikni egalladi bo‘ysindirilgan mahalliy xalqlarni huquqsizlik girdobiga tashladi hamda turli xo‘rliklar va kamsitishlarga muhtalo qildi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Абдурахимова Н.А., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX – первой четверти XX вв. – Ташкент: Университет, 1999. – С. 20.
2. Дневник П.А. Валуева – Министра внутренних дел. – Москва: Мысль, 1961. – Т. 1. – С. 318.
3. Абдурахимова Н.А., Иргашев Ф. – Туркистонда чор мустамлака тизмининг. – Тошкент: Академия, 2002. – Б.16.
4. Ерошкин Н.П. История государственных учреждений дореволюционной России. – Москва: Высшая школа, 1968. – С. 255.
5. O‘zMA 1-jamg‘arma, 34-ro‘xat, 73-ish, 21-varaq.
6. Кауфман К. П. Проект всеподданнейшего отчета генерал-адъютанта К. П. фон Кауфмана по гражданскому управлению и устройству в областях Туркестанского генерал-губернаторства. 7 ноября 1867 – марта 1881 гг. – СПб., – С.
7. Кастельская З. Д. Основные предпосылки восстания 1916 года в Узбекистане. – Москва: Наука, 1972. – С. 33.

8. Юферев В.И. Сельско-хозяйственный обзор Туркестанского края. – Ташкент., 1911. – С.6.
9. Турсунов Х. Восстание 1916 года в Средней Азии и Казахстане. – Ташкент: Госиздат, 1962. – С. 48.

